

ESKİ TÜRKÇEDE TANIKLANAN ÖR KÖK BİÇİMİ ve ÖR KÖK BİÇİMİNDEN TÜREMİŞ
GÖVDE BİÇİMLER

Dr. Ahmet KARAMAN*

ÖZ

Dış dünyada var olan sayısız varlığın, kendilerini diğerlerinden ayıracak bir adı bulunmalıdır. Bir dil, sınırsız sayıdaki varlığa ad bulma konusunda temelde sesleri kullanır. Ancak bir dilin üretebileceği ses sayısının 45-50 dolayında olduğu bilinmektedir. Bu durumda dil, bünyesindeki sınırlı sayıdaki seslerden sınırsız sayıdaki kavrama ad bulma sorunuyla karşı karşıya kalır. Dil, bu sorun karşısında farklı yollara başvurur. Eski Türkçe döneminin her üç evresinde de tanıklanan *ör* kök biçimi, sözü edilen bu soruna karşı Türk dilinin kullandığı yöntemlerden kimilerinin görülebilmesi için açık bir örnektir. Çünkü *ör* kök biçimi öncelikle bir sesteş kök niteliğindedir. Hem *ör* adı hem de *ör-* fiili birden çok anlamı karşılamaktadır. *Ör-* fiilinin dokuz farklı anlamı karşılamasının yanında kimi tanıklamalarda mecazî bir anlatıma sahip olması ayrıca dikkat çekicidir. Bu durum, Türk dilinin daha o dönemden karşılaştığı sorunlara çözüm bulma konusundaki yeteneklerini gözler önüne sermektedir. Dahası Türk dilinin anlatım gücünü, anlamsal bağlantı çeşitliliğini, mecazlaşma ve soyutlama kapasitesini tanımlayan *ör* kök biçimi, etimolojisi konusunda belirsizlikler bulunan kimi gövde biçimin kaynağı konumundadır. Yapılan bu çalışmada ilk olarak *ör* kök biçiminin karşıladığı anlamlar, Eski Türkçenin söz varlığındaki tanıklamalarıyla sunulurken ortaya konulacaktır. Daha sonrasında ise *ör* adı ve *ör-* fiilinden türediği değerlendirilen gövde biçimleri, bünyesindeki eklerle birlikte gösterilecektir. Böylece etimolojisi konusunda tartışmalar bulunan kimi türemiş sözcüklere de etimolojik öneriler getirilmiş olacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Ör* sesteş kökü, *ör*, *ör-*, Eski Türkçe, etimoloji.

ÖR ROOT FORM WITNESSED in OLD TURKIC and DERIVED FORMS DERIVED FROM
the ÖR ROOT FORM
ABSTRACT

Countless beings that exist in the outside world must have a name to distinguish its from others. A language basically uses sounds to name an unlimited number of entities. However, it is known that the number of sounds a language can produce is around 45-50. In this case, the language is faced with the problem of finding names for an unlimited number of concepts from the limited number of sounds it contains. Language resorts to different ways in the face of this problem. The *ör* root form witnessed in all three phases of the Old Turkic period is a clear example to see some of the methods used by the Turkish language against this aforementioned problem. Because *ör* root form is primarily a homonym root. Both the noun *ör* and the verb *ör-* meet more than one meaning. Besides the fact that the verb *ör-* has nine different meanings, it is also remarkable that it has a figurative expression in some testimonies. This situation reveals the ability of the Turkish language to find solutions to the problems it faced from that period. Moreover, the *ör* root form, which testifies to the expressive power of the Turkish language, its diversity of semantic connections, its capacity for metaphorization and abstraction, is the source of some derived forms with uncertain etymology. In this study, firstly, the meanings of the *ör* root form will be revealed together with the testimonies in the vocabulary of Old Turkic. Afterwards, the derived forms that are considered to be derived from the noun *ör*

* İnönü Üniversitesi/Fen-Edebiyat Fakültesi/Türk Dili Ve Edebiyatı Bölümü/Türk Dili Anabilim Dalı, karamana00@gmail.com, Orcid ID: 0000-0002-2524-8972

and the verb *ör-* will be shown with its suffixes. Thus, etymological suggestions will be made for some derived words whose etymology is controversial.

Keywords: *Ör* homonym root, *ör*, *ör-*, Old Turkic, etymology.

Giriş

Eski Türkçe dönemi, üç evreden oluşmaktadır. Bu evrelerden ilki, eski Türk yazısının (runik / runiform) taşlar üzerine işlenmesiyle oluşan yazıtlar ve kâğıtlar üzerine yazılmasıyla oluşan el yazmalarından ibarettir. Bu evre 'Eski Türk Yazıt ve El Yazmaları Evresi' olarak adlandırılabilir. Eski Türkçenin bir diğer evresi, başta Budizm ve Maniheizm olmak üzere İslâmiyet ve Hristiyanlık gibi inanç sistemlerinin etkisiyle yazılmış dinî nitelikteki eserlerle din dışı metinlerden oluşan Eski Uygur Türkçesidir. Eski Türkçenin dil özelliklerinin görüldüğü bir diğer evre ise Kâşgarlı Mahmud'un yazdığı DLT'den başka özellikle yeni kabul edilen İslâm dininin halka öğretilmesi amacıyla yazılan dinî nitelikteki eserlerden oluşan Karahanlı Türkçesi evresidir. Karahanlı Türkçesinin Türk dili sınıflandırmasındaki yeri konusunda tartışmalar devam etmekte olup iki farklı Türkolog görüşü bulunmaktadır. Kimi araştırmacılar, Eski Uygur Türkçesinin çağdaşı olması ve dil özellikleri açısından Eski Uygur Türkçesinden ayrılacak derecede farklılık göstermemesi gibi gerekçelerle Karahanlı Türkçesini Eski Türkçenin üçüncü ve son evresi olarak değerlendirmektedir. Diğer görüşü benimseyen araştırmacılara göre ise Karahanlı Türkçesi, Harezmi, Kıpçak ve Eski Oğuz Türkçesinin oluşturduğu Orta Türkçe döneminin ilk evresini oluşturmaktadır (ED xiii-xx; Erdal 2004: 6-23; Tekin ve Ölmez 2003: 18, 31-32; Ercilasun 2013: 342-343).

Eski Türkçe üzerine yapılan çalışmalarda, takip edilen, izi sürülen, araştırılan yapıların anlamsal ve yapısal yönlerinin tam olarak açıklığa kavuşturulabilmesi için Eski Türkçe dönemini oluşturan bu üç evrenin tümü göz önünde tutularak değerlendirmelerin yapılması gerekmektedir. Eski Türkçeyi oluşturan bu üç evrenin üçünde de tanımlanmasıyla izi sürülebilen *ör* kök biçimi gerek fonetik / fonolojik gerek morfolojik gerekse de semantik açıdan dikkat çekicidir. Dillerin bünyesindeki sınırlı sesi kullanarak sınırsız varlığa ayırt edici adlar bulma zorunluluğu vardır. Diller bu zorunluluk karşısında kimi yöntemler geliştirir. Bu yöntemlerden kimileri; sesteş / ortak kök kullanımları, temel anlam zenginliği, anlam genişlemeleri / dallanmaları, temel anlamdan gelişen yan anlam oluşumları, soyutlamalar, mecazlaşmalar olarak sıralanabilir. Türk dili de daha ilk yazılı belgelerinin görüldüğü Eski Türkçe döneminde dahi bu sıralanan yöntemleri kullanan bir dildir. Yapılan bu çalışmada, Türk dilinin Eski Türkçe döneminde sınırsız varlığa ad bulma sorunu karşısında başvurduğu yollar, *ör* kök biçiminin tanımlılığıyla bir kez daha gözler önüne serilmeye çalışılacaktır.

Çalışmada öncelikle *ör* adı ve *ör-* kök biçiminin taşıdığı anlamlar, Eski Türkçenin söz varlığının taranmasıyla belirlenen tanımlarıyla birlikte verilecektir. Bu yolla *ör* adı ve *ör-* fiilinin kaç farklı anlamda kullanıldığı, bu anlamların temel anlamla olan ilişkileri ve bu anlamların mecazî karşılıklar kazanıp kazanmadığı belirlenmeye çalışılacaktır. Çünkü *ör* kök biçiminin çok anlamlı bir yapıya sahip olduğu değerlendirilmektedir. Daha sonrasında ise *ör* adı ve *ör-* fiilinden türediği değerlendirilen gövde biçimleri, ayrı madde başlarında kök biçimlerin hangi anlamından türediği ve ekleri aldığı bilgisiyle sunulacaktır. Ayrıca verilen türemiş sözcüklerin Eski Türkçenin hangi evresinde görüldüğüne de atıfta bulunulacaktır. Böylece hem Türk dilinin karşılaştığı sorunları

çözme konusunda kullandığı yöntemlerin zenginliği *ör* kök biçiminin tanıklığıyla bir kez daha ortaya konulacak hem de etimolojik açıdan açık olmayan kimi gövde biçimler için yeni etimoloji önerileri getirilerek Eski Türkçenin söz yapımına katkıda bulunulmaya çalışılacaktır.

1. *Ör Kök Biçiminin Eski Türkçenin Söz Varlığında Karşılıdığı Anlamlar*

1.1. *Ör Adının Eski Türkçenin Söz Varlığında Karşılıdığı Anlamlar*

Ör adı, yazıt ve el yazmalarında herhangi bir yerde geçmemektedir. *Ör* adı, Eski Uygur Türkçesi metinlerinde son derece seyrek tanıklanmıştır. TT III/75'te: [...] *yég üstünki orlar (: örler) turgurtunuz ayaglarig barça siziñe emtertiñiz* [...] denilmektedir (Bang ve Gabain 1930: 58). Bang ve Gabain, *orlar* biçiminde verdikleri sözcük için şüphesle 'throne' anlamını verir (1930: 59). Ancak Bang ve Gabain, TT Analitik İndeks'te sözcüğü *ör* (s. *or*) biçiminde karşılık vermeden sunar. Burada, sözcüğün geçtiği bağlam *yég üstünki örler* biçiminde verilir (1931: 162). İlgili bölümde 'en iyi, en üstün' *örleri* 'kurmak, dikmek; inşa etmek'ten söz edildiğinden, Bang ve Gabain'in 'throne' yorumu kabul edilebilir durumdadır. Burada *ör* sözcüğüne böylesi bir anlamın verilme mantığı, tahtın 'yerden yüksek' oluşuyla ilgilidir. Sözcük, Maytrısimit 16, 38'de: [...] *tapıgın aşayu on küçin küçedü üç törlüg örüg ornanmış ög tu//...* [...] bağlamında geçer (Tekin 2019: 64). Tekin de sözcüğe 'taht' anlamını verir (2019: 202, 446). Burada *ornan-* fiilinin 'oturmak' karşılığı düşünüldüğünde Tekin'in de işaret ettiği üzere ilgili bölümün 'üç türlü taht üzerine oturmak' biçiminde anlamlandırılması uygun görünmektedir. *Ör* adı Karahanlı Türkçesinde ise şimdiye dek yalnızca DLT'de tanıklanmıştır. Kâşgarlı *ör* adı için '-vavın daraltılmasıyla- kaftanın koltuk altı' açıklamasını yapar (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015: 21). *Ör* adının 'taht' karşılığı ile 'kaftanın koltuk altı' anlamı arasında herhangi bir anlamsal ilgi sezilmemektedir. *Ör* adının Eski Türkçenin söz varlığındaki sınırlı sayıda tanıklaması üzerinden iki farklı anlamı karşıladığı söylenebilir: 1. Yüksek, yüksek olan; taht. 2. Kaftanın koltuk altı.

1.2. *Ör- Fiilinin Eski Türkçenin Söz Varlığında Karşılıdığı Anlamlar*

Ör- fiili, yazıt ve el yazmalarında iki yerde geçmektedir. Sözcük, Dağlık Altay yazıtlarından Teke-Turu 1'de: *ev örti // ev örtti* "Ev yükseldi (çadır kuruldu) // ev inşa etti." biçiminde tanıklanmıştır (Tibikova vd. 2012: 126-127; http://www.altay.uni-frankfurt.de/A53/A53_O.HTM). Burada *ör-* fiili 'yükselmek; kurmak, inşa etmek' karşılığındadır. KT-B'de: [...] *kurıdın [s]ogud örti* [...] "Batıda Soğdlular yükseldi (ayaklandı, isyan etti.)" denilmektedir (Aydın 2017: 70). Burada *ör-* fiilinin 'yükselmek' temel anlamından gelişen ve Türk dilinin daha o dönemde kazandığı anlatım gücünü gözler önüne serecek biçimde 'ayaklanmak, isyan etmek' karşılığıyla kullanıldığı görülmektedir. *Ör* adının karşıladığı 'yüksek' anlamıyla yazıt ve el yazmalarında tanıklanan *ör-* fiilinin 'yükselmek; kurmak, inşa etmek' ve 'yükselmek; ayağa kalkmak, ayaklanmak, isyan etmek' karşılıkları arasında anlamsal bir ilgi olduğu anlaşılmaktadır.

Ör- fiili, Eski Uygur Türkçesi metinlerinde seyrek tanıklanan sözcüklerdendir. Sözcük, AY'de iki kere tanıklanmıştır ve 'yükselmek' anlamını karşılamaktadır: [...] *bo üç törlüg edgü yiltızların örmeyük erser örtürgeli :: örmüş erser bütürgeli bışurgalı tünle küntüz ürüg uzatı tört törlüg erigde simtagsızın dyanta örügin amılın erürler* [...] 243 (IV. 22a.), 5-6. (Kaya 1994: 164).

Sözcük, BTT V'de yalnızca bir kez geçmektedir. Burada, Zieme'nin de soru işaretiyle karşılayarak belirttiği üzere sözcüğün hangi anlamı karşıladığı satırın tam olarak okunamaması nedeniyle belirlenebilecek durumda değildir: [...] <...> *takı artuk ozamaz örmez* <...> [...] 353. (Zieme 1975: 43).

Kök biçim, BTT XIII'da yalnızca bir kez tanıklanmıştır. Zieme, sözcüğün karşılığını 'entsprießen' biçiminde verir (1985: 66). Ancak satırın tam olarak okunamaması nedeniyle ör- fiilinin burada 'yükselmek; ortaya çıkmak, büyümek, filizlemek' anlamını karşılayıp karşılamadığı açık biçimde anlaşılamamaktadır: [...] *örji kal[mış bil]gelerniñ [ötüg (?)]lerin [eşi]tip örmiş kujalamul* <...> [ö...]şke yaraglıg kılıp kotgay [...] 9. Metin, 7. (Zieme 1985: 66).

Sözcük, KKNB'de yalnızca bir defa tanıklanmıştır. Wilkens, sözcüğün 'sich erheben' karşılığında olduğunu saptar (2007: 399). Sözcüğün burada 'yükselmek' karşılığında kullanıldığı anlaşılmaktadır: [...] *kalanđakanivape atlıg sagız[gan...] senremte yarlıkayur erk[en... ol üdün] moğgalayane [a]rhant [dyantın örü turup ...gan] ügüznüñ [kı]d[ıgınta ...] [...]* 1409. (Wilkens 2007: 144).

Ör- fiili, BTT XXVI'da yalnızca bir yerde geçmektedir. Kasai, sözcük için 'entsprießen' karşılığını uygun bulur (2008: 314). Sözcüğün BTT XXVI'daki bağlamında özellikle kendinden önce geçen *öt-* fiiliyle birlikte düşünüldüğünde 'yükselmek; ortaya çıkmak, büyümek, filizlemek' anlamını karşıladığı görülmektedir: [...] *üd énişinte üzlünçü nomta tugmış törömiş ünüşin bilmedin üjikin éderteçi ötmedük boşgutlug örmedük biliglig uç lükçüh [b]alıklıg çisön tutuñ tavgaç tilintin türk tilinçe ékileyü evirmiş [...]* 11, 3. (Kasai 2008: 64).

Ör- kök biçimi, Eski Uygur din dışı metinlerden E1'de ise yine bir kez geçmektedir. Ayazlı burada sözcük için 'birleştirmek, sarmak, bağlamak' karşılığını uygun bulur (2016: 194). E1, 71'in bağlamında bir buğday harmanından söz edildiği anlaşılmaktadır. İlgili bölümde öncelikle başakların bağlanarak destelerin oluşturulması ve bu destelerin bir araya getirilmesi sonrasında sığırlar yardımıyla destelerin ezilerek buğdayın başaklardan ayrılması son olarak ise tanelerin savrulmasıyla destelerin ayrılması anlatılmaktadır. Burada bağlamdan hareketle bakıldığında Ayazlı'nın da işaret ettiği üzere ör- fiili 'birleştirmek, bağlamak; örmek' karşılığındadır: [...] *bugday adakın bat oktu örüp çinñe kañlı yıgdurup çuglatıp tepip yorıp mañayu tegirmi örtgün kıldurup tepinke udlar koşdurup [...]* (Ayazlı 2016: 425).

Ör- fiili, Karahanlı Türkçesi metinlerinde de seyrek tanıklanan sözcüklerdendir. Sözcük, DLT'de birden çok anlamı karşılayacak biçimde geçmektedir. Ör- kök biçimi 'yükselmek; belirlemek, meydana gelmek, oluşmak' anlamıyla:

[...] *ıkılaçım erig boldı erig bolgu yeri kördi bulıt örüp kök örtüldi tuman turup tolı yagdı [...]* (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015: 71)

[...] *bulıt ördi [...]* (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015: 89)

[...] *ördi bulıt ınraşu aktı akın münreşü kaldı bodun tañlaşu kökrer takı mañraşur [...]* (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015: 89) biçiminde; 'elle örmek' karşılığıyla:

[...] *ol sawdıç ördi [...]* (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015: 89)

[...] *ol saç ördi* [...] (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015: 89) biçiminde tanıklanmıştır. Kâşgarlı 'koyunların yerlerinden kaldırılıp meraya doğru sürüldükleri ve geceleyin otladıkları zaman' da bu fiilin kullanıldığını aktarır: [...] *köy ördi* [...] (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015: 89).

Ör- kök biçimi KB'de yalnızca 1311'de: [...] *kaşu işte bolsa yorık utru tut yorık utru tutsa saña öрге kut* [...] biçiminde geçmektedir (Arat 1979: 148). Sözcük burada 'bağlamak' karşılığındadır ve mecazî bir anlam kazanmıştır. Böylece ör kök biçimi, çeşitli anlamları karşılamanın ve temel anlamdan gelişen yan anlamlarının yanı sıra mecazî bir anlatımı da işaretlemektedir.

Sözcük, KT TİEM 73'te farklı anlamları karşılayacak biçimde kullanılmıştır. Ör- kök biçimi 371r/9'da: [...] *andağ kalı anlar ol kün körgeyler anı kim vade kılnur örgeymedi meger bir saat kündüzdin* [...] biçiminde geçmektedir (Ünlü 2004: 193). Sözcüğün geçtiği bu ayetin bağlamında 'insanlığın dünyada geçirdiği zamanın insanlar tarafından bir gündüz saati' olarak algılanacağı anlatılmaktadır. Gündüz, güneşin 'yükselmesi, çıkması'yla başlar. Bu itibarla ilgili ayetin bağlamı göz önünde bulundurularak kök biçimin burada 'yükselmek, çıkmak' karşılığında kullanıldığı söylenebilir. Kök biçim, 41r/1'de: [...] *kıkırdı anı feriştelere takı ol öre turğan namaz kılnur mihrâbda* [...] biçiminde tanıklanmıştır (Kök 2004: 37). Ör- kök biçimi burada, sürerlik birleşik fiil yapısı içerisinde 'ayakta durmak' anlamını karşılamaktadır. 384r/9'da: [...] *hergiz umadılar örü turğu ermediler anlar kutarığlılar* [...] denilmektedir (Ünlü 2004: 206). Burada ör- fiili, sürerlik birleşik fiil yapısı içerisinde 'ayağa kalkmak' anlamını karşılamaktadır. 196v/3'te: [...] *örü turuğlı kıldı silerke tünni kündüznü künni aynı yulduzlarını boyun berigililer ol anıñ fermâniña* [...] ifadeleri yer alır (Kök 2004: 192). Kök biçim burada, sürerlik birleşik fiil yapısı içerisinde 'emrine vermek, emre amade kılmak' anlamını karşılamaktadır. Sözcüğün sürerlik birleşik fiil yapısı içerisinde karşıladığı bu üç anlam da yine 'yükselmek' temel anlamıyla ilişkilidir.

Yapılan inceleme sonucunda, ör- fiilinin Eski Türkçenin söz varlığında dokuz anlamı karşıladığı görülmektedir: 1. Yükselmek. 2. İnşa etmek, kurmak. 3. Ayaklanmak, baş kaldırmak, isyan etmek. 4. Büyüme, çıkmak, filizlemek. 5. Belirmek, meydana gelmek, oluşmak. 6. Birleştirmek, bağlamak; örmek. 7. (Koyunlar için sürülerek meraya doğru) çıkmak, geceleyin otlamak. 8. Ayakta durmak, ayağa kalkmak. 9. Emrine vermek, emre amade kılmak. (2. 3. 4. 5. 8. ve 9. anlamlar ör- fiilinin 'yükselmek' temel anlamıyla ilişkilidir.)

2. Ör Kök Biçiminden Türediği Değerlendirilen Gövde Biçimler

2.1. Ör Adından Türemiş Gövde Biçimler

örki 'yüce, yüksek, muhteşem' → *ör* 'yüksek' + {+kl} (Eski Uygur)

örkü 'hörgüç' → *ör* 'yüksek' + {+kl} (Karahanlı)

örle- 'öfkelenmek (Eski Uygur), belirmek, çıkmak (Karahanlı), yükselmek (Eski Uygur, Karahanlı)' → *ör* 'yüksek' + {+IA-}

örlem 'mesafe' → *ör* 'yüksek' + {+IA-} + {-m} (Karahanlı)

örlen- 'yükselmek, çıkmak, belirmek' → *ör* 'yüksek' + {+IA-} + {-n-} (Karahanlı)

örlet- 'kızdırmak, öfkelendirmek, incitmek (Eski Uygur), meydana getirmek (Karahanlı)' → *ör* 'yüksek' + {+IA-} + {-t-}

örletiş- 'kızıışmak' → *ör* 'yüksek' + {+IA-} + {-t-} + {-ş-} (Eski Uygur)

örmen 'deri hastalığı' → *ör* 'yüksek' + {+mAn} (Eski Uygur)

2.2. Ör- Filinden Türemiş Gövde Biçimler

örök 'direk, sütun' → *ör-* 'yükselmek' + {-k} (Karahanlı)

örelig 'var olan, ayakta duran; kaim' → *ör-* 'yükselmek; oluşmak; ayağa kalkmak' + {-A} + {+llg} (Karahanlı)

örge 'urgan' → *ör-* 'birleştirmek, bağlamak; örmek' + {-gAn} (Karahanlı)

örgi- 'yükseltmek, kurmak; otağ, taht kurmak' → *ör-* 'yükselmek' + {-gl-} (Yazıtlar)

örgin / örgün 'taht' → *ör-* 'yükselmek' + {-gl-} + {-n} (Yazıt ve El Yazmaları, Eski Uygur)

örgü 'çıkıntı, tümsek; hörgüç' → *ör-* 'yükselmek' + {-gU} (Eski Uygur)

örgüç / örküç / örçük 'saç örgüsü ve öbeği' → *ör-* 'birleştirmek, bağlamak; örmek' + {-gUç} ¹ (Karahanlı)

örgüç / örküç 'dalga, sacayağı' → *ör-* 'yükselmek' + {-gUç} (Karahanlı)

örgüçlen- / *örküçlen-* 'kabarmak, dalgalanmak (Eski Uygur, Karahanlı), sacayaklamak, bir şeyin altına ayak konmak (Karahanlı)' → *ör-* 'yükselmek' + {-gUç} + {+IA-} + {-n-}

örgüçlen- 'örgülü saç sahibi olmak' → *ör-* 'birleştirmek, bağlamak; örmek' + {-gUç} + {+IA-} + {-n-} (Karahanlı)

örgüt 'sürekli, daima, her zaman' → *ör-* 'yükselmek' + {-gl-} + {-t-} (Eski Uygur)

örgüt- 'ayaklanma çıkarmak, birbirine düşürmek' → *ör-* 'ayaklanmak, baş kaldırmak, isyan etmek' + {-gl-} + {-t-} (Karahanlı)

öri 'yüksek' → *ör-* 'yükselmek' + {-l} (Eski Uygur)

örit- 'yükseltmek' → *ör-* 'yükselmek' + {-t-} (Eski Uygur)

örit- 'beslemek, büyütme' → *ör-* 'büyüme, çıkmak, filizlemek' + {-t-} (Eski Uygur)

öritdür- 'ikna etmek, inandırmak' → *ör-* 'büyüme, çıkmak, filizlemek' + {-t-} + {-tUr-} (Eski Uygur)

öritgüçü 'yetiştiren, besleyen, büyüten' → *ör-* 'büyüme, çıkmak, filizlemek' + {-t-} + {-gUçl} (Eski Uygur)

örk 'en yüksek, en yukarı' → *ör-* 'yükselmek' + {-k} (Eski Uygur)

¹ {-gUç} eki için ayrıca bk. Erdal, 1991: 357.

örk 'yular, bağ, at tavlasi' → *ör-* 'birleştirmek, bağlamak; örmek' + {-k} (Karahanlı)

örken 'kolanın sırımı, sırım' → *ör-* 'birleştirmek, bağlamak; örmek' + {-k} + {+n} (Karahanlı)

örkle- 'bağlamak, atı kösteklemek' → *ör-* 'birleştirmek, bağlamak; örmek' + {-k} + {+IA-} (Karahanlı)

örklüg 'bağlı' → *ör-* 'birleştirmek, bağlamak; örmek' + {-k} + {+IIg} (Karahanlı)

örlüş- 'kızıışmak' → *ör-* 'yükselmek' + {-I-} + {-ş-} (Eski Uygur)

örme 'örgü, örülmüş' → *ör-* 'birleştirmek, bağlamak; örmek' + {-mA} (Karahanlı)

ört 'alev, ateş' → *ör-* 'yükselmek' + {-t} (Eski Uygur, Karahanlı)

ört- 'örtmek, kapamak (Eski Uygur, Karahanlı), affetmek, bağışlamak, yakınlaşmak, cinsel ilişkiye girmek, gizlenmek, sarmak, kaplamak, karıştırmak, güçleştirmek, bükme, döndürmek (Karahanlı)' → *ör-* 'yükselmek' + {-t-} (Eski Uygur, Karahanlı)

örtçe 'ateş gibi, kor gibi' → *ör-* 'yükselmek' + {-t} + {+çA} (Yazıtlar)

örte- 'yakmak, tutuşturmak' → *ör-* 'yükselmek' + {-t} + {+A-} (Eski Uygur, Karahanlı)

örten 'alev, ateş' → *ör-* 'yükselmek' + {-t} + {+A-} + {-n} (Eski Uygur)

örten- 'yanmak, alevlenmek (Eski Uygur, Karahanlı), kızarmak (Karahanlı), kederlenmek (Eski Uygur)' → *ör-* 'yükselmek' + {-t} + {+A-} + {-n-}

örtel- 'yakılmak' → *ör-* 'yükselmek' + {-t} + {+A-} + {-I-} (Karahanlı)

örteş- '(karşılıklı birbirinin bir şeyini) yakmak, (birbirine) saldırmak' → *ör-* 'yükselmek' + {-t} + {+A-} + {-ş-} (Karahanlı)

örtet- 'yaktırtmak' → *ör-* 'yükselmek' + {-t} + {+A-} {-t-} (Karahanlı)

örtgü / örtkü 'örtü' → *ör-* 'yükselmek' + {-t-} + {-gU} (Eski Uygur, Karahanlı)

örtgün / örtkün 'harman, çeç (tahıl yığını)' → *ör-* 'yükselmek' + {-t-} + {-gIn} (Eski Uygur, Karahanlı)

örtlüg 'alevli, ateşli' → *ör-* 'yükselmek' + {-t} + {+IIg} (Eski Uygur)

örtmeklig 'kaplama, sarma' → *ör-* 'yükselmek' + {-t-} + {-mAk} + {+IIg} (Karahanlı)

örtmen 'dam' → *ör-* 'yükselmek' + {-t-} + {-mAn} (Karahanlı)

örtüg / örtük 'örtü (Eski Uygur, Karahanlı), elbise, cahillik, gaflet, gizli (Karahanlı)' → *ör-* 'yükselmek' + {-t-} + {-g}

örtüglüg 'örtülmüş, gizli, saklı (Eski Uygur, Karahanlı), gam, keder (Karahanlı)' → *ör-* 'yükselmek' + {-t-} + {-g} + {+IIg}

örtügsüz 'açık seçik, gizli olmayan' → *ör-* 'yükselmek' + {-t-} + {-g} + {+slz} (Eski Uygur)

örtül- 'örtülmek, kapatılmak' → *ör-* 'yükselmek' + {-t-} + {-l-} (Eski Uygur, Karahanlı)

örtün- 'örtünmek, kapatılmak' → *ör-* 'yükselmek' + {-t-} + {-n-} (Eski Uygur, Karahanlı)

örtür- 'yükseltmek' → *ör-* 'yükselmek' + {-tUr-} (Eski Uygur)

örtür- 'sürdürmek (tohum vd.)' → *ör-* 'büyüme, çıkmak, filizlemek' + {-tUr-} (Eski Uygur)

örtüş- 'örtmekte yardımlaşmak, hep beraber örtmek, örtmek için birleşmek' → *ör-* 'yükselmek' + {-t-} + {-ş-} (Karahanlı)

örü 'yüksek, yukarı, dik' → *ör-* 'yükselmek' + {-l-} (Eski Uygur, Karahanlı)

örük 'örgülü, örülü olan her şey' → *ör-* 'birleştirmek, bağlamak; örmek' + {-k} (Karahanlı)

örüki 'yüce, yüksekteki' → *ör-* 'yükselmek' + {-l-} + {+kl} (Eski Uygur)

örüle- 'ayakta kesmek, boğazlamak' → *ör-* 'yükselmek' + {-l-} + {+lA-} (Karahanlı)

örüm 'örgülü, örülmüş, çul' → *ör-* 'birleştirmek, bağlamak; örmek' + {-m} (Karahanlı)

örümçek / örümçük 'örümcek' → *ör-* 'birleştirmek, bağlamak; örmek' + {-m} + {+çAk} (Karahanlı)

örün- '(erkeğin cinsel organı) kalkmak' → *ör-* 'yükselmek' + {-n-} (Karahanlı)

örüş 'yükseliş, çıkış' → *ör-* 'yükselmek' + {-ş-} (Eski Uygur)

örüş- 'yükselmek' → *ör-* 'yükselmek' + {-ş-} (Karahanlı)

örüş- 'bulut vd. belirlemek, oluşmak' → *ör-* 'belirmek, meydana gelmek, oluşmak' + {-ş-} (Karahanlı)

örüş- 'örmede yardım etmek veya yarışmak' → *ör-* 'birleştirmek, bağlamak; örmek' + {-ş-} (Karahanlı)

Sonuç

1. *Ör* kök biçimi bir sesteş kök niteliğindedir. *Ör* kök biçimi hem ad hem de fiil olarak kullanılmıştır. *Ör* adı iki farklı anlamı karşılarken *ör-* fiili dokuz karşılıkla tanıklanmıştır. Kök biçimin bu temel anlam zenginliğine ek olarak hem *ör* adı hem de *ör-* fiili, temel anlamlardan gelişen çeşitli yan anlamlar da kazanmıştır. Kök biçimin bu çok anlamlı yapısının yanı sıra KB'deki örnekte olduğu gibi kök biçim mecazî anlamlar da içermektedir. Bu yönüyle *ör* kök biçimi, Türk dilinin dış dünyadaki sınırsız varlığa ad bulma sorununda kullandığı yöntemlerin görülmesi adına açık bir örnektir. Türkçenin ilk yazılı örneklerinin verildiği Eski Türkçe döneminde Türk dilinin böylesi bir yeteneğe sahip olması, daha o dönemden ne derece işlenmiş ve gelişmiş bir dil olduğunu göstermektedir.

2. *Ör* adı Eski Türkçenin söz varlığında iki farklı anlamı karşılamaktadır: 1. Yüksek, yüksek olan; taht. 2. Kaftanın koltuk altı.

3. Eski Türkçenin söz varlığında *ör-* fiili, dokuz anlamı işaretlemektedir: 1. Yükselmek. 2. İnşa etmek, kurmak. 3. Ayaklanmak, baş kaldırmak, isyan etmek. 4. Büyümek, çıkmak, filizlemek. 5. Belirmek, meydana gelmek, oluşmak. 6. Birleştirmek, bağlamak; örmek. 7. (Koyunlar için sürülerek meraya doğru) çıkmak, geceleyin otlamak. 8. Ayakta durmak, ayağa kalkmak. 9. Emrine vermek, emre amade kılmak (2. 3. 4. 5. 8. ve 9. anlamlar *ör-* fiilinin 'yükselmek' temel anlamıyla ilişkilidir).

4. *Ör* adı, Eski Türkçenin söz varlığında tanıklanan kimi gövde biçimlerin kaynağı durumundadır. Bu sözcükler: *örki, örkü, örle-, örlem, örlen-, örlet-, örletiş-, örmen* olarak tespit edilmiştir. Bu gövde biçimlerin 4'ü ad soylu sözcüklerken 4'ü de fiildir.

5. *Ör-* fiili, Eski Türkçenin söz varlığında tanıklanan kimi gövde biçimlerin kaynağı durumundadır. Bu sözcükler: *örek, örelig, örgen, örgi-, örgin / örgün, örgü, örgüç / örküç / örçük (1), örgüç / örküç (2), örgüçlen- / örküçlen- (1), örgüçlen- (2), örgüt, örgüt-, öri, örit- (1), örit- (2), öritdür-, öritgüçi, örk (1), örk (2), örken, örkle-, örlüg, örlüş-, örme, ört, ört-, örtçe, örte-, örten, örten-, örtel-, örteş-, örtet-, örtgü / örtkü, örtgün / örtkün, örtlüg, örtmeklig, örtmen, örtüg / örtük, örtüglüg, örtügsüz, örtül-, örtün-, örtür- (1), örtür- (2), örtüş-, örü, örük, örüki, örüle-, örüm, örümçek / örümçük, örün-, örüş, örüş- (1), örüş- (2), örüş- (3)* olarak tespit edilmiştir. Bu gövde biçimlerden 32'si ad soylu sözcüklerken 25'i ise fiildir. Böylece anlaşıldığı üzere *ör* kök biçimi, Eski Türkçenin söz varlığındaki 65 türemiş sözcüğün kaynağı durumundadır.

Kısaltmalar

AY → Altun Yaruk.

B → Batı.

BTT → Berliner Turfantexte.

DLT → Dîvânu Lugâti't-Türk.

KB → Kutadgu Bilig.

KKNB → Kşanti Kılguluk Nom Bitig.

KT → Köl Tegin Yazıtı.

TT → Türkische Turfantexte.

KAYNAKLAR

Arat, R. Rahmeti. 1979. *Kutadgu Bilig I Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ayazlı, Özlem. 2016. *Eski Uygurca Din Dışı Metinlerin Karşılaştırmalı Söz Varlığı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Aydın, Erhan. 2017. *Orhon Yazıtları Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Bang Kaup, Willy ve Gabain, Annemarie von. 1930. *Türkische Turfantexte III, Der große Hymnus auf Mani*. Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften.

Bang Kaup, Willy ve Gabain, Annemarie von. 1931. *Analytischer Index zu den fünf ersten Stücken der Türkischen Turfan-Texte*. Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften.

Caferoğlu, Ahmet. 2015. *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Clauson, Sir Gerard. 1972. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University.

Doerfer, Gerhard. 1963-1975. *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen I-IV*. Wiesbaden: Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Veröffentlichungen der orientalischen Kommission 19.

Ercilasun, A. Bican. 2013. *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Ercilasun, A. Bican ve Akkoyunlu, Ziyat. 2015. *Kâşgarlı Mahmud Dîvânı Lugâti't-Türk Giriş - Metin - Çeviri - Notlar - Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Erdal Marcel. 1991. *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon, I-II*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

Erdal, Marcel. 2004. *A Grammar of Old Turkic*. Leiden - Boston: Brill.

Gabain, Annemarie von. 1988. *Eski Türkçenin Grameri*. (Çev.) Mehmet Akalın, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kasai, Yukiyo. 2008. *Die Uigurischen Buddhistischen Kolophone (Berliner Turfantexte XXVI)*. Turnhout: Brepols Publishers.

Kaya, Ceval. 1994. *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kök, Abdullah. 2004. "Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (Tiem 235v/3 - 450r7) Giriş - İnceleme - Metin - Dizin". Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Orkun, H. Namık. 2011. *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ölmez, Mehmet. 2012. *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları, Metin - Çeviri - Sözlük*. Ankara: BilgeSu Yayınları.

Röhrborn, K. Michael. 1977. *Uigurisches wörterbuch. Sprachmaterial der Vorislamischen Türkischen Texte aus Zentralasien, Lieferung I, a-agrig*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.

Tekin, Şinasi. 2019. *Uygurca Metinler II, Maytrisimit, Burkancıların Mehdisi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tekin, Talat. 2003. *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul: TDAD.

Tekin, Talat ve Ölmez, Mehmet. 2003. *Türk Dilleri -Giriş-*. İstanbul: Yıldız Dil ve Edebiyat 2.

Tıbıkova, L. vd. 2012. *Katalog Drevnetyurkskih Runičeskix Pamyatnikov Gornogo Altaya*. Gorno-Altaysk: Gorno-Altaysk Gosudarstvennyy Universitet.

Ünlü, Suat. 2004. "Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (Tiem 73 1v 235v/2) Giriş - İnceleme - Metin - Dizin". Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Eski Türk Dili Bilim Dalı, Ankara.

Ünlü, Suat. 2012. *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.

Wilkins, Jens. 2007. *Edition des alttürkisch-buddhistischen Kšanti Kılğuluk Nom Bitig (Berliner Turfantexte XXV)*. Berlin: Akademie Der Wissenschaften.

Zieme, Peter. 1975. *Manichäisch-türkische Texte, Übersetzung, Anmerkungen, (Berliner Turfantexte V)*. Berlin: Akademie Verlag.

Zieme, Peter. 1985. *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren, (Berliner Turfantexte XIII)*. Berlin: Akademie Verlag.